

“TA’LIM” SEMALI LEKSEMALARARO LEKSIK-SEMANTIK MUNOSABATLAR TAHLILI

*Karimova Muslimaxon Mirzohid qizi,
Farg’ona davlat universiteti tayanch doktoranti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada, «ta’lim» so’zi va uning sinonimik, antonimik va giponimik munosabatlari tahlil qilingan. Maqola tilshunoslikda lug’aviy birliklarning ma’nolari va ularning o’zaro munosabatlarini tahlil qilishning muhimligini aks ettiradi. Differentsial ma’nolar, privativ, ekvipolent va dizyunktiv oppozitsiyalar haqidagi turli manbaalarga asoslangan holda o’zbek tilida sinonimlar, antonimlar va giponimlarning lug’aviy munosabatlari tahlil qilingan.

Kalit so’zlar: differentsial ma’nolar, privativ, ekvipolent va dizyunktiv oppozitsiyalar, sinonimlar, antonimlar, giponimlar, partonimlar, lug’aviy birliklar, absolut sinonim.

ANALYSIS OF LEXICAL-SEMANTIC-RELATIONSHIPS OF THE TERM “TA’LIM”

*Karimova Muslima Mirzokhidovna,
Doctoral student of Fergana State University*

Annotation: This article analyzes the word «ta’lim» and its synonymous, antonymous, and hyponymic relationships. The article emphasizes the importance of analyzing the meanings of lexical units and their relationships in linguistics. Based on various sources related to differential meanings, privative, equipollent, and disjunctive oppositions, lexical relationships of synonyms, antonyms, and hyponyms are analyzed in Uzbek.

Key Words: differential meanings, privative, equipollent and disjunctive oppositions, synonyms, antonyms, hyponyms, partonyms, lexical units, absolute synonyms.

“ОБРАЗОВАНИЕ» – АНАЛИЗ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ К СЛОВУ

*Каримова Муслима Мирзохидовна,
Докторант Ферганского государственного университета*

Аннотация: В данной статье проведен анализ слова «ta’lim» и его синонимических антонимических и гипонимических отношений. Статья подчеркивает важность анализа значений лексических единицы их взаимосвязей в лингвистике. На основе различных источников, связанных с дифференциальными значениями, привативными, эквиполентными и дизъюнктивными оппозициями проанализированы лексические отношения синонимов, антонимов и гипонимов на узбекском языке.

Ключевые слова: дифференциальные значения, привативные, эквиполентные и дизъюнктивные оппозиции, синонимы, антонимы, гипонимы, партонимы, лексические единицы, абсолютные синонимы.

Kirish. Tilshunoslikda lug’aviy birliklarning ma’nolari va ularning o’zaro munosabatlarini tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. O’zbek tilidagi sinonimlar, antonimlar va giponimlar lug’aviy birliklarning murakkab va ko’p qatlamli munosabatlarini aks ettiradi. Ushbu maqolada Yu. N. Karaulovning differentsial-ma’nolar, privativ, ekvipolent va dizyunktiv oppozitsiyalar haqidagi tasnifi asosida o’zbek tilida sinonimlar, antonimlar va giponimlarning lug’aviy munosabatlari tahlil qilinadi. Ushbu munosabatlarning tahlili tilshunoslikda muhim ahamiyatga ega bo’lib, ularning murakkabligini va boyligini chuqurroq anglash imkonini beradi. Ushbu maqolada ayniqsa «ta’lim» so’zi va uning sinonimik, antonimik va giponimik munosabatlariga e’tibor qaratiladi.

Adabiyotlar tahlili. Ma’lumki, mazmuniy maydonda so’zlar barcha ma’nolarning yig’indisi bilan bir butun sifatida ichki munosabat va aloqalarga kirmay, balki alohida ma’nolari bilan munosabatga kirishadi. Ma’noga so’zlarning differensial mazmuniy belgilari yoki tarkibiy qismlarning to’plami sifida qarash mumkin. Yu. N. Karaulov har qanday ikki to’plam bir-biri bilan quyidagicha munosabatlarda bo’lishini ta’kidlaydi: nol oppozitsiya, privativ oppozitsiya, ekvipolent oppozitsiya, dizyunktiv oppozitsiya.1

Nol oppozitsiya to'plamlar o'rtasidagi teng munosabat bo'lib, bunday to'plamlar elementlari ya'ni taqqoslanayotgan so'zlar ma'nolarining asosiy qismlari bir xil bo'ladi, bunday oppozitsiya zidlanish munosabatida bo'lgan ikki birlik o'rtasidagi sinonimik va sinonimik aloqalar bo'ladi. Ularning asosiy qismlari o'xshash, ular ma'no noziklari bilan farqlanadi. Privatizatsiya yoki qat'iy kirishish munosabatlari – bunday munosabatlarda tur va jins nomlari bo'ladi, ba'zan bu munosabatlarni giponimiya deb ham ataydilar. Bunda ikki holat kuzatilishi mumkin: - ma'lum to'plamning nisbiyligi (xususiyligini), ya'ni to'plamning o'zidan yuqori bo'lgan to'plam tarkibiga kirishi ko'rsatiladi; - ma'lum to'plam tarkibida ikkinchi to'plam (yoki uning birligi) muayyan nom sifatida ko'rinadi. Ekvipolent oppozitsiya – bunda ikki to'plam bir-biri bilan kesishadi, ularning kesishida ikkala to'plamning umumiy qismi hosil qilinadi. Dizyunktiv oppozitsiya - bunda to'plamlarning umumiy elementlari mavjud bo'ladi. Sinonimiyani izohlashda ma'nodagi to'liq yoki qisman aynanlik, birining o'rnida ikkinchisini qo'llash imkoniyatlari hisobga olinadi. Sinonimik munosabat ma'nodoshlik munosabati deb ham yuritiladi. Sinonimiya tilda ko'p uchrasa-da, barcha lug'at tarkibini qamrab olmaydi, ya'ni barcha leksik birliklar sinonimga ega emas. Sinonim leksik birliklar ma'no umumiylikiga ega bo'lishi bilan birga, semantik farqlarga ham ega bo'ladi. Semantik umumiylik semantik farqlilikdan ustun turadi. Absolyut sinonimlarda semantik farq kuzatilmaydi: affiks-qo'shimcha, chapak-qarsak. Sinonimik qatorlardagi leksik birliklar quyidagi semantik farqlarga ega bo'lishi mumkin: konnotativ ma'no, denotativ ma'no, uslubiy farq. Hakimova M., «Semasiologiya», Toshkent, 2008.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda quyidagi usullar qo'llanildi:

Deskriptiv usul: Sinonimik, antonimik va giponimik munosabatlarni tavsiflash va tasniflash.

Kontrastiv usul: Lug'aviy birliklarning o'zaro munosabatlarini qiyoslash va farqlarini aniqlash.

Korpus tahlili: O'zbek tilidagi lug'aviy birliklarning korpusini tahlil qilish orqali ularning sinonimik, antonimik va giponimik munosabatlarini aniqlash.

Tahlil. Sinonimik munosabatlar. Sinonimik munosabatlar tilshunoslikda ma'nosi bir-biriga yaqin yoki o'xshash bo'lgan leksik birliklar o'rtasidagi munosabatlarni ifodalaydi. Sinonimlar denotativ, konnotativ va uslubiy jihatdan farqlanishi mumkin. Ta'lim semali leksik birliklar ortasida ham quyidagicha sinonimik munosabatlar kuzatiladi:

1. Ta'lim olmoq, tarbiya ko'rmoq, ma'rifatli bo'lmoq, ilm egallamoq, tahsil olmoq, o'qimoq, o'rganmoq.

2. Ustoz, muallim(a), o'qituvchi, pedagog, tarbiyachi, instruktor, mudarris, murabbiy

3. Shogird, o'quvchi, tolibi ilm, o'rganuvchi, o'quvchi

4. Oliygo'h, o'quv darhogi, o'qish joyi, ta'lim maskani, maktab, universitet, institut

5. Yozmoq, qayd etmoq, muxrlamoq,

6. O'qimoq, mutolaa qilmoq

7. Savodxonlik, ilmlilik, zehnilik, bilimdonlik, topqirlik, hozirjavoblik

Misol uchun, «ta'lim» va «o'qitish» so'zlari bir-biriga yaqin ma'noga ega bo'lsa-da, «ta'lim» so'zi kengroq ma'noga ega bo'lib, umumiy jarayonni ifodalasa, «o'qitish» so'zi asosan o'qituvchi tomonidan amalga oshiriladigan faoliyatni bildiradi. «O'rganish» esa o'quvchining faoliyatini ifodalaydi. «Bilim berish» esa ta'lim jarayonining natijasiga e'tibor qaratadi.

Antonimik munosabatlar. Antonimik munosabatlar ikki leksik birlikning bir-biriga qarama-qarshi ma'no anglatishi bilan ajralib turadi. «Ta'lim» so'zining antonimi sifatida «bilimsizlik», «savodsizlik» so'zlari keltirilishi mumkin.

Misol uchun, «ta'lim» va «bilimsizlik» so'zlari bir-biriga qarama-qarshi ma'noda bo'lib, «ta'lim» jarayonida bilim orttiriladi, «bilimsizlik» esa bilimning yetishmasligi holatini ifodalaydi.

Ta'lim semali leksik birliklar o'rtasida ham quyidagicha antonimik munosabatlar kuzatiladi:

1. ma'rifat-jaholat

7. uquvli-go'l

2. savodxonlik-savodsizlik

8. mahoratli-tajribasiz

3. mafkuraviy bo'shliq-mafkuraviy immunitet

4. yetuklik-aqli nohaslik

5. bilimlilik-nodonlik

11. ijodkorlik-bir xillik

6. bilimli-omi

Giponimik munosabatlar

Giponimik munosabatlar jins-tur munosabati asosida shakllanadi. «Ta'lim» so'zi kengroq tushunchani

ifodalovchi leksik birlik bo'lib, uning ostida «maktab ta'limi», «oliy ta'lim», «kasbiy ta'lim» kabi giponimlar mavjud.

Misol uchun, «ta'lim» giperonimi ostida «maktab ta'limi», «oliy ta'lim» va «kasbiy ta'lim» giponimlari birlashadi. «Maktab ta'limi» umumiy o'rta ta'limni ifodalasa, «oliy ta'lim» universitet yoki institut darajasidagi ta'limni ifodalaydi. «Kasbiy ta'lim» esa ma'lum bir kasb yoki hunarga oid ta'limni bildiradi.

Ta'lim semali leksik birliklar o'rtasida ham quyidagicha giponimik munosabatlar kuzatiladi: Ilmli va ta'limga ega insonga xos xususiyatlar giperonimi: bilimli, izlanuvchan, ijodkor, dunyoqarashi keng, mulohazali, mushohadali, qiziquvchan, aqlli, madaniyatli. Faoliyat giperonimi: ta'lim-tarbiya jarayoni, dars berish, aqliy mehnat, o'z-o'zini tarbiyalash, ma'naviy o'zgarish, baholash jarayoni, kuzatish, tahlil qilish, xulosa qilish, muhokama, munozara, bahs. Hudud giperonimi: oliygoh, o'quv maskani, maktab, madrasa, maktabgacha ta'lim muassasi, kollej, texnikum, sinfxona, o'quv mashg'ulotlar xonasi, sinfxona, darsxona, kutubxona.

Partonimik munosabatlar. Partonimiya til birliklari o'rtasidagi butun va qism munosabatidir. Butun qismlarning birligidan tashkil topadi. Qism esa butunning tarkibiy qismi, tashkil etuvchi elementdir. Obyektiv olam yaxlit butunlik(sistema) tabiatiga ega bo'lib, u bosqichma-bosqich qismlarga ajraladi. Butun olam galaktikadan to elementar zarralargacha butun-qism munosabatida bo'ladi. Olamning aksi bo'lgan bu tilda ham butun-qism munosabatlari muhim ahamiyat kasb etadi, tilning qismlardan iborat pog'onali tuzilishga ega butunlik ekanligini ko'rsatadi: matn-gap, gap so'z birikmasi, so'z birikmasi-so'z, so'z-morfema, morfema-fonema. Har bir tilda butun-bo'lak munosabatini ifodalashga xoslangan muayyan leksemalar guruhi bo'ladi. Eng avvalo, partomiya, ya'ni xolomeronimiyani giponimiyadan farqlash kerak. Giponimiyada maydonning bir a'zosi boshqalariga nisbatan qarama-qarshi qo'yilib, ular o'rtasidagi ma'no munosabatlari aniqlansa, partonimiyada alohida olingan a'zoning uni tashkil qilayotgan ichki azolari bilan munosabati masalasi o'rta tashlanadi. Ta'lim semali leksik birliklar o'rtasida ham quyidagicha partonimik munosabatlar kuzatiladi: oliy ta'lim-universitet/institut, universitet/institute-fakultet, fakultet-kafedra, kafedra-kurs(bosqich), kurs-guruh.

Natija. O'zbek tilidagi lug'aviy munosabatlar tahlili, ayniqsa «ta'lim» so'zi misolida, sinonimik, antonimik va giponimik munosabatlarning murakkabligi va boyligini ko'rsatadi. Bu munosabatlar tilni o'rganishda va tushunishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, leksik birliklarning o'zaro munosabatlarni chuqurroq anglashga yordam beradi. Yu. N. Karaulovning tasnifi bu munosabatlarning chuqur tahlil qilish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Yu. N. Karaulovning differentsial-ma'nolar, privativ, ekvipolent va dizyunktiv oppozitsiyalar haqidagi tasnifi sinonimlar, antonimlar va giponimlar o'rtasidagi murakkab munosabatlarni aniqlashda foydali bo'ladi. Sinonimlar tahlilida ularning denotativ va konnotativ ma'nolari orasidagi farqlarni aniqlash, antonimlar tahlilida ularning turli xillari orasidagi qarama-qarshiliklarni aniqlash, giponimlar tahlilida esa jins-tur munosabatlarni aniqlash mumkin.

Misol uchun, «ta'lim» so'zining sinonimik qatoriga kiruvchi «bilim berish» so'zi differentsial-ma'no bo'yicha «ta'lim»dan o'ziga xos jihati bilan farqlanadi, ya'ni «bilim berish» jarayonning natijasiga urg'u beradi, holbuki «ta'lim» so'zi umumiy jarayonni ifodalaydi. Antonimik munosabatlarda «ta'lim» va «bilimsizlik» so'zlari privativ oppozitsiyaga ega, chunki «ta'lim» mavjudlikni, «bilimsizlik» esa yo'qlikni bildiradi. Giponimik munosabatlarda esa «oliy ta'lim» va «kasbiy ta'lim» o'rtasida ekvipolent oppozitsiya mavjud, chunki ikkalasi ham «ta'lim» umumiy tushunchasiga kiradi, lekin turli yo'nalishlarda.

Xulosa

O'zbek tilidagi leksik birliklarning sinonimik, antonimik va giponimik munosabatlarni tahlil qilish tilshunoslikda muhim ahamiyatga ega. «Ta'lim» so'zi misolida sinonimik, antonimik va giponimik munosabatlarning tahlili bu munosabatlarning lug'aviy birliklar o'rtasidagi murakkab va boy munosabatlarni aks ettirishi ko'rsatildi. Bu munosabatlarning tahlili tilni o'rganishda va tushunishda katta yordam beradi. O'zbek tilidagi lug'aviy birliklarning sinonimik, antonimik va giponimik munosabatlarni chuqurroq o'rganish uchun yanada kengroq tahlillar va tadqiqotlar olib borish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. M. Hakimova . Semasiologiya. Toshkent 2008.
2. Safarov Sh.S. Kongitiv tilshunoslik. – Samarqand: Sangzor, 2006.
3. Shamsiddinov X. So'zlarning funksional-semantik sinonimlari // O'zbek tili va adabiyoti. – 1995. №1, so'zlarning so'z funksional-semantik sinonimlari // O'zbek tili va adabiyoti. – 1996. №5.
4. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Ma'nolar mahzani 2001 y.
5. Yu. N. Karaulovning «Umumiy va rus ideografiyasi» asari